

KRALJEVINA DALMACIJA U PUTOPISIMA BRITANSKIH PUTNIKA IZ 19. STOLJEĆA: POGLEDI I PERSPEKTIVA

Mateo BRATANIĆ

Odjel za povijest, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

UDK: 82-992“18“

94(497.5-3Dalmacija)“18“

DOI: 10.21857/90836c237y

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 18. svibnja 2024.

Ovaj rad promatra Dalmaciju kao odredište britanskih putopisaca tijekom 19. stoljeća. Na početku se izlaže geneza britanskog putopisnog interesa za Dalmaciju, što kulminira pojavom *Grand Toura* unutar kojeg će se pojaviti interes za ovo područje u razdoblju neoklasicizma. Vrhunac takvog interesa bilježi se u 19. st. kada je ova pokrajina, zahvaljujući modernizaciji putovanja i jednostavnijoj dostupnosti, predmetom interesa britanskih putopisaca. Na osnovi pisanja trojice autora analiziraju se njihovi specifični pogledi na pokrajinu, kao i jedinstvena britanska perspektiva u okviru koje oblikuju svoje tekstove.

Gljučne riječi: Kraljevina Dalmacija, britanski putopisi, J. G. Wilkinson, A. A. Paton, T. G. Jackson, liminalni prostor, umjetnička baština, britanska kolonijalna perspektiva, zamišljeni kolonijalizam.

UVOD

Cilj ovog rada¹ je analiza tekstova o prostoru Kraljevine Dalmacije u 19. stoljeću kroz pisanje trojice istaknutih britanskih putopisaca (John Gardner Wilkinson, Andrew Archibald Paton i Thomas Graham Jackson) koji su višekratno boravili na prostoru pokrajine tijekom naznačenog stoljeća. Dok termin pogled označava individualan uvid prostora Dalmacije pojedinog putnika, termin perspektiva označava zajedničko, u ovom slučaju britansko motrište, koje je oblikovano skupinom raznovrsnih čimbenika i uvjeta koje će se u nastavku obrazložiti. Analizirajući individualni opis putnika, otvara se britanska perspektiva prostora, društva i života Kraljevine Dalmacije koja nije samo ograničena na opis viđenog i doživljenog, već je oblikovana britanskim kolonijalnim svjetonazorom i pologom znanja, kao i istraživanjem što je putnicima dostupno kroz konzultiranu literaturu. Smještena na krajnjem jugu velike podunavske Monarhije, Kraljevina Dalmacija kroz 19. stoljeće sve više postaje prostorom interesa drugih europskih zemlja. Taj interes manifestira se u upoznavanju pograničnog prostora koji dijeli

¹ Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj IP-2022-10-8676.

zapadnoeuropski kršćanski od istočnog, dominantno islamskog prostora što uvjetuje niz ideja koje Dalmacija proizvodi u očima međunarodne diplomacije, potom i društvenih i kulturnih percepcija koje takav granični prostor proizvodi. S jedne strane položena uzduž Jadranskog mora, a s druge strane stiješnjena uz najzapadnije granice Otomanskog Carstva, najjužnija pokrajina Austrijskog Carstva, od 1867. Austro-Ugarske Monarhije, ujedno je i prirodni put za istočnu Europu koji redovito koriste putnici koji dolaze sa zapada. Komunikacija i trgovina stoljećima su funkcionirale uz istočnojadransku obalu koja je bila pogodnija za plovidbu prema Mediteranu i Levantu zahvaljujući položaju otočja i priobalnih gradova koji su mogli služiti kao stajališta, sustavu vjetrova koji su pokretali brodove uzduž obale i mletačkoj upravi koja je vršila nadzor i regulaciju plovidbe. Putovanje zaobaljem Dalmacije nije bilo frekventno zbog nepostojanja puteva i drugih izvora nesigurnosti. Iz tog razloga, ustaljena pomorska ruta duž istočnog Jadrana nastavlja se koristiti i kad prijevozna sredstva, udobnost i sigurnost više ne čine prioritete pri putovanju.

Specifična manifestacija putovanja u obliku *Grand Toura* koja je obilježje zapadnoeuropskih naroda od kraja 17. stoljeća pa nadalje veže se uz pripadnike gornjih slojeva društva koji su navršetkom punoljetnosti i završetkom obrazovanja putovali Europom kako bi svjedočili naučenom i stekli iskustvo drugih prostora. Ideja takvih putovanja nastavlja se na srednjovjekovna i ranonovovjekovna hodočašća prema svetim mjestima, koja u razdoblju prosvjetiteljstva postepeno gube religijsku te poprimaju obrazovnu i kulturološku dimenziju. Dalmacija je u fokus *Grand Toura* došla u 18. stoljeću, kao odvjetak putovanja Apeninskim poluotokom, a posebno intenzivno je bila posjećivana i proputovana tijekom 19. stoljeća kada završavaju klasična obilježja takvih posjeta, istovremeno postajući turistička destinacija kako običnih ljudi tako znanstvenika i istraživača različitih profila.

Dosadašnja istraživanja nisu putnike promatrala u sklopu ideje *Grand Toura*, niti su se cjelovito sagledavali njihovi pogledi u sklopu zajedničke britanske perspektive. Prethodni radovi bili su usredotočeni na prevođenje tekstova pojedinih putopisaca uz kratke biografske naznake i prepričavanje njihovih dojmova,² s izuzetkom I. Mardešića koji je u svojim radovima posebnu pažnju

² Zdenko LEVENTAL, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac, 1989.; Mateo BRATANIĆ, *Britanski putnici-putopisci na istočnoj obali Jadrana do kraja 18. stoljeća*, *Mogućnosti*, sv. 4/6, Split, 2003., 121 – 132; Sonia WILD BIČANIĆ, *British Travellers in Dalmatia 1757-1935*, Zagreb, 2006.; Sven MØNNESLAND, *Dalmacija očima stranaca=Dalmatia through foreign eyes*, dvojezično izdanje, Zagreb, 2011.

posvetio percepcijama kulture i hrvatsko-britanskim književnim vezama.³ Ovaj rad nastoji promatrati tekstove britanskih putopisa kao specifični kolonijalni diskurs koji opisuje nekolonijalni europski prostor i time se prilagođava narativnoj dimenziji koja se tijekom 19. stoljeća modificira u skladu s političkim i društvenim okolnostima. Analiza navedenih autora ima za cilj rasvijetliti zajedničku britansku perspektivu i dati joj teoretsku podlogu „zamišljenog kolonijalizma“, koja do sada nije bila uočena u prethodnim radovima.

GRAND TOUR DALMATIA

Kao što je naznačeno u uvodu, *Grand Tour*⁴ predstavlja dio procesa obrazovanja, ali i odrastanja, u kojem se pojedinac upoznaje s nepoznatim prostorom, ljudima koji tamo obitavaju, umjetnošću, običajima i kulturom. Izlazak iz poznatog, udobnog i svakodnevnog, i ulazak u nepoznato, novo i fascinantno predstavlja izazov za putnike koju su se odlučili na *Grand Tour*. Promatrajući zapadnoeuropske narode, prvenstveno se takav način putovanja i obrazovanja javlja u Engleskom Kraljevstvu u drugoj polovici 17. stoljeća,⁵ što je s obzirom na specifični položaj otočne Kraljevine u odnosu na Europu značilo upoznavanjem s „kontinentom“. U početku je to bila privilegija aristokracije u obliku završetka formalnog obrazovanja pružajući dodatni uvid u europsku kulturu, slikarstvo, arhitekturu i ostale umjetničke objekte, kao i mogućnost usavršavanja europskih jezika. Bila je to zadnja mogućnost u kojoj se odražava studentski život, što je nerijetko uključivalo pretjeranu konzumaciju alkohola, kockanje i seksualno eksperimentiranje.⁶ Prostor obilaska kretao se od velikih europskih urbanih središta Francuske, Austrije i Prusije, nastavljajući se prema jugu Europe, što je uključivano Španjolsku, Apeninski poluotok, kao i povremeno zalaženje prema jugoistočnoj Europi. Pored urbanih središta, postepeno se upoznaju i druga, poput onih koja su zadržala ruralna obilježja sa svim kulturnim obrascima koji ih ispunjavaju. Kretanje i transport ovisili su o

³ Ivo MARDEŠIĆ, *Hrvatska/Velika Britanija: Povijest kulturnih i književnih odnosa (Croatia/Great Britain: The History of Cultural and Literary Relations)*, Zagreb, 1995.

⁴ U prijevodu na hrvatski jezik *Veliki obilazak*, tj. putovanje dužeg vremenskog trajanja, gdje bi riječ *grand* označavala nešto veliko ili od najvažnijeg značenja te vrste. Termin je u upotrebi od kraja 17. stoljeća, da bi se intenzivno proširio i koristio u 18. i 19. stoljeću. Oxford English Dictionary, https://www.oed.com/dictionary/grand-tour_n?tab=meaning_and_use#2677340, posjećeno 23. 12. 2023.

⁵ Mike RENDELL, *The Grand Tour*, Oxford, 2022., 4, 1.

⁶ Jeremy BLACK, *The British and the Grand Tour*, London, 2011., 75 – 85.

lokalnim prilikama, izgrađenim cestama i putevima, plovnosti rijeka i kanala, kao i stupnju razvijenosti pojedinih europskih država i regija. Način putovanja u predmodernoj Europi u zaprežnim kolima, brodovima pognojenim vjetroom ili pješice uvjetovao je i raspon prijednog i doživljenog na *Grand Touru*.

Prije početka 19. stoljeća britanski putnici u Dalmaciji više su iznimka nego pravilo. Do pojave *Grand Toura* redovito su u pitanju hodočasnici koji su u proputovanju do Svete zemlje, a u Dalmaciji se zaustavljaju, ploveći na mletačkim galijama, bilježeći podatke o crkvenoj arhitekturi i utvrdama, relikvijama svetaca, te uz pokoji etnografski opis i zanimljivosti kojima svjedoče. To su iznimno rijetki prolasci, a još manji je broj onih koji su ostavili zapise u obliku dnevnika s putovanja, što predstavlja izvor dragocjenih informacija koje donose stranci koji s pozicije vanjskog rakursa promatraju taj prostor. Tijekom 16. i 17. stoljeća broj britanskih putnika koji putuju kroz Dalmaciju se uvećava, vrijeme njihova boravka na pojedinim lokacijama se produžuje, a također se uočavaju promjene u njihovim opisima u kojima se širi predmet interesa, opsegom postaju obimniji, a točnošću informacija pouzdaniji. Također, to više nisu u pravilu dužobalna putovanja, već pojedini putnici s namjerom ostaju na jednom mjestu duže vrijeme upoznavajući ljude i običaje tog kraja.⁷ Istovremeno, mijenja se i konačni cilj putovanja, pored sve rjeđih hodočašćenja u Svetu zemlju putnici idu prema Levantu s različitim namjerama i konačnim destinacijama. Među ostalim, to može biti diplomatska misija u Carigradu, ali različite druge političke i gospodarske intencije koje se realiziraju na tom pravcu putovanja. Naime, povećani britanski interes za Otomansko Carstvo osjeća se kroz 17. stoljeće kada se umanjuje broj ratnih sukoba, pa se i Visoka Porta snažnije otvara prema gospodarskoj diplomaciji čime se intenzivira i broj putnika koji koriste Dalmaciju kao prolazište prema istoku. Istovremeno se širi interes putnika, čiji putopisi poprimaju obilježja znanstvenih izvještaja iz Dalmacije obuhvaćajući teme prirodnih i egzaktnih znanosti. Utemeljenjem Kraljevskog društva (*Royal Society*) 1660. godine u Londonu, koje se temelji na promoviranju znanstvenih istraživanja, dodatno je potaklo pisanje izvještaja s putovanja koja su se objavljivali u mjesečnoj publikaciji *Philosophical Transactions*.⁸ Forma izvješća koju je publikacija propisivala pridonijela je ujednačavanju putopisnih tekstova u strukturi i sadržaju.

Upravo se ovakvi pomaci u kvaliteti putopisnih izvješća poklapaju s pojavom *Grand Toura* koji će se nastaviti kroz 18. i 19. stoljeće. Jedan od prvih *Grand Tour*

⁷ Npr. William Lithgow koji je duže vrijeme boravio među senjskim uskocima, M. BRATANIĆ, *Britanski putnici-putopisci*, 125.

⁸ I. MARDEŠIĆ, *Hrvatska/Velika Britanija*, 49.

putnika svakako je George Wheler koji je 1682. objavio svoje *Putovanje u Grčku* (*A Journey into Greece*) unutar kojeg zavidan prostor posvećuje opisima Pule, Zadra i Splita usredotočujući se na arhitekturu, fortifikacije, crkvene umjetnine i spomenike, dok istovremeno ne zanemaruje ni opise naroda, običaja, kao ni izlete u unutrašnjost i na otoke. U njegovu djelu otvara se poseban interes za Dioklecijanovu palaču, Morlake i suživot različitih etničkih i društvenih zajednica u Dalmaciji, što će postati ustaljena tema budućih putopisaca.⁹ Kroz 18. stoljeće broj britanskih putnika koji ostavljaju svoje zapise o Dalmaciji višestruko se povećava. Među ostalima ističe se škotski arhitekt Robert Adam s detaljnim opisom Dioklecijanove palače iz 1764. godine,¹⁰ zatim Thomas Watkins koji je ostavio opis Dubrovnika, feste sv. Vlaha, kao i nošnje Dubrovčana.¹¹ Razdoblje neoklasicizma izrazito je važno za širenje interesa britanskih putnika za Dalmaciju; naime, ponovni interes za antičku kulturu i umjetnost potaknuo je kretanje putnika prema prostoru jugoistočne Europe, gdje se na centralnim prostorima grčke i rimske kulture nanovo otkrivaju temelji umjetničke baštine starog svijeta koja prodire u britansku imaginaciju, napose u književnost i ostale umjetnosti, a zatim zadobiva i ponovni znanstveni interes. Povećana umjetnička i civilizacijska senzibilnost neoklasicizma povećala je frekventnost *Grand Toura* prema odredištima na Sredozemlju koja su primala pjesnike, romanopisce, putopisce, slikare, kipare, trgovce umjetninama i falsifikatore istih. Sredozemlje je postalo prostorom imaginacije, novootkrivenog svijeta koji nudi povratak na početke europske civilizacije, a time i mogućnost bijega od industrijskog života koji se zahuktao u domovini.¹² Kao najpoznatiji primjer ovakvog stila svakako je poznati britanski pjesnik George Gordon Byron koji je, sa svojim društvom, u više navrata putovao i boravio u Europi te sudjelovao u ratu za Grčku neovisnost, gdje je u Missolonghiju umro 1824.¹³ Njegovo javno djelovanje i spisateljski rad dodatno su produbili britanski stav prema „toplom jugu“ Europe koji će u kasnijoj viktorskoj znanstvenoj javnosti i općoj imaginaciji postati predmetom interesa. Dok će znanstvenici različitih profila istraživati prostor u skladu sa svojim znanstvenim interesima, umjetnici će tragati za motivima vlastite inspiracije, a uskoro će se pojaviti i prvi moderni turisti koji će u Sredozemlju vidjeti prostor odmora i relaksacije. Unutar takvih relacija i Kraljevina Dalmacija

⁹ Z. LEVENTAL, *Britanski putnici*, 153 – 167.

¹⁰ Z. LEVENTAL, *Britanski putnici*, 210 – 215. Detaljnu analizu Adamova djela vidjeti u: Joško BELAMARIĆ, Ana ŠVERKO (ur.), *Robert Adam and Diocletian's Palace in Split*, Zagreb, 2017.

¹¹ Z. LEVENTAL, *Britanski putnici*, 229 – 233; I. MARDEŠIĆ, *Hrvatska/Velika Britanija*, 67 – 68.

¹² Robert HOLLAND, *The Blue South. How the Mediterranean Shaped the British Immigration*, London, 2018.

¹³ R. HOLLAND, *The Blue South*, 65 – 108.

polako postaje središtem interesa britanskih putnika, koji će razviti intenzivniji interes za ovu pokrajinu u razdoblju nakon Napoleonskih ratova.

KRALJEVINA DALMACIJA NA RAZMEĐU PUTEVA STRANIH POSJETITELJA

Početakom 19. stoljeća Dalmacije je, kao i većina kontinenta, uvučena u vjor Napoleonskih ratova koji su poremetili dugotrajnu uljuljkanost Mletačke Republike koja je već stoljeće ranije ušla u zalazak trgovačke i pomorske dominacije. Relativno brzo, Dalmacija je izmijenila nekoliko uprava, da bi se konačno situacija stabilizirala povratkom Austrije 1814. godine što je potvrđeno na Kongresu u Beču 1815. godine. Nesigurne godine ratnih (ne)prilika, kao i francuske intervencije u političke, društvene i gospodarske okolnosti nagrizle su višestoljetni mletački obrazac komunalnog života koji se, povratkom austrijske uprave, nastavlja u okviru reformi koje se usporeno provode. Pored činjenice da je Dalmacija najjužnija pokrajina Carstva, ona je ujedno i najsiromašnija, ali istovremeno najizloženija morskim komunikacijama i potencijalu trgovine koji nalažu okolnosti 19. stoljeća. Geografski položaj prostora izduženog sjeveroistoka prema jugozapadu otvarao se i kao prirodan pravac kretanja, ujedno uvjetujući itinerar i raspored posjeta. Pravci dužobalne plovidbe koji su učestalo započinjali od Venecije i Trsta, nastavljajući se zapadnom obalom Istre, prema Kvarneriću do glavnog grada Zadra, pa dalje prema Šibeniku, Splitu i srednjodalmatinskom otočju do Dubrovnika i Boke kotorske, ujedno postaju pravci kretanja putnika koji intenzivnije u odnosu na prethodno stoljeće posjećuju Dalmaciju. Redovita linijska plovidba od Trsta prema Krfu postojala je od 1820., a od 1833. linija se produžava do Patrasa.¹⁴ Nakon osnivanja Austrijskog Lloydja i uspostave prvih parobrodarskih linija krajem 30-ih godina komunikacija s Dalmacijom bitno je olakšana što će omogućiti veću posjećenost stranih putnika. U nastavku stoljeća broj i frekventnost linija približit će obalu i otoke na do tada neviđenoj razini. Za razliku od priobalja, kopneni kolni putovi, bez obzira na napore učinjene tijekom francuske uprave i austrijskog unaprjeđivanja, ostali su neadekvatni za intenzivniju komunikaciju sa zaleđem i time su rjeđe privlačili strane putnike. Nepostojanje željezničkog prometa u 19. st. zaustavilo je znatizeljne strane putnike u priobalnim gradovima i otocima dok su oni pustolovnog duha do sredine stoljeća odlazili u zaleđe Dalmacije u privatnom angažmanu unajmljujući kola i vodiče. U drugoj polovici stoljeća sve je više putnika koji višekratno borave

¹⁴ Oliver FIO, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878. – 1918.*, Zadar, 1962., 17.

na ovom prostoru, a kretanje prema unutrašnjosti, premda i dalje ograničeno, postaje neophodno kako bi se upoznala cjelina prostora sa svim posebnostima koje unutrašnjost nudi. Na granici zapada i istoka, na granici kršćanskog (katoličkog) i islamskog/pravoslavnog svijeta, Dalmacija je postala fascinantnim liminalnim prostorom gdje se isprepliću narodi, kulture, običaji i civilizacije. To je prostor gdje završava građanska Europa, a započinje ruralni svijet Otomanskog Carstva, iza kojeg se proteže svijet u različitim formama kolonijalne ovisnosti.

TRI BRITANSKA PUTNIKA U DALMACIJI 19. STOLJEĆA

U takvom prostornom i komunikacijskom okviru Dalmaciju posjećuje sve više stranih putnika, među njima i Britanaca, koji nastavljaju tradiciju *Grand Tour* obilaska sa specifičnim ciljevima koji su definirani interesom pojedinaca, njegovim obrazovanjem i zanimanjem, kao i specifičnim misijama viših instanci koje šalju putnike u misiju. Više to nisu loše informirani putnici, već osobe koje su se prethodno upoznale s prostorom kroz prikupljanje i čitanje literature. Mahom su to djela njihovih prethodnika, ali i segmenti većih djela koji se parcijalno osvrću na prostor Dalmacije iz različitih znanstvenih i umjetničkih perspektiva. Na takav način stvara se preliminarno znanje koje putniku služi kao polazišni polog informacija koje se koriste u planiranju puta, potvrđivanju, opovrgavanju ili nadopunjavanju činjenica. Prethodni putopisi postaju vodiči za nove putnike, a njihovi tekstovi izvori informacija i bibliografije za produbljivanje znanja i analizu. U 19. stoljeću *Grand Tour* se poduzima ne samo radi stjecanja iskustava i uvida u nove prostore, obrazovanja i upoznavanja s kulturom drugih krajeva već i radi političkih i gospodarskih interesa, znanstvenih istraživanja i pozicioniranja Britanskog Carstva u sklopu tadašnjeg kolonijalnog sustava. Heterogenost putnika i putovanja kojoj svjedočimo u 19. stoljeću rezultat je različitih čimbenika koji se vežu uz industrijsku revoluciju, kvalitetnije kretanje kroz prostor (željeznica i parobrod), početak turističkih kretanja i prihvatljivije financiranje putovanja. Klasični *Grand Tour*, kakav poznajemo iz prethodnih stoljeća, nestaje, a oblikuju se putovanja s višestrukim motivima, ciljevima i putopisnim izvješćima.¹⁵

Premda je kroz prostor Kraljevine Dalmacije u 19. stoljeću prošao znatan broj britanski putnika koji su ostavili zapise o svojem boravku i doživljenom, ovdje se kao uzorak uzimaju opširne monografije (u više svezaka) trojice britanskih

¹⁵ Rosemary SWEET, *Cities and the Grand Tour. The British in Italy, c. 1690-1820*, Cambridge, 2012., 267 – 290.

SLIKA 1. John Gardner Wilkinson

(Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/John_Gardner_Wilkinson, Posjećeno 22. 12. 2023.)

putnika koji su putovali kroz Dalmaciju ostavivši opis prostora kroz različite skupove interesa koji su ih fascinirali prilikom proputovanja i boravka. Njihovi tekstovi sadrže izniman izvor informacija kojima se može pristupiti s različitih polazišta: počevši od uočavanja povijesnog konteksta, zatim tema, a na kraju kroz analizu narativa promatrajući specifičnu britansku perspektivu na prostor Dalmacije tog vremena.

John Gardner Wilkinson (1797. – 1875.), poznat kao „otac britanske egiptologije“, intenzivno je putovao prateći ustaljene rute *Grand Toura* započevši s putovanjima kroz Italiju, a od 1821. konstantno je boravio u Egiptu proučavajući staroegepatku kulturu i civilizaciju. Po povratku, primljen je u Kraljevsko društvo 1834. nakon čega pristupa objavljivanju knjiga i radova sa svojeg istraživanja u Egiptu.¹⁶ U jesen 1844. putovao je kroz Dalmaciju što je rezultirao dvosveščanim putopisom naslovljenim: *Dalmatia and Montenegro*

¹⁶ S. MØNNESLAND, *Dalmacija očima stranaca*, 140 – 147; S. WILD BIČANIĆ, *British Travellers*, 58 – 81; Ivo MARDEŠIĆ, *Croatian Art and Literature in the English 19th Century Travel Books about Dalmatia*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 34-35 (24-25), Zadar, 1995. – 1996., 223 – 233.

HG
W6865d

DALMATIA AND MONTENEGRO :

WITH

A JOURNEY TO MOSTAR IN HERZEGOVINA,

AND

REMARKS ON THE SLAVONIC NATIONS ;

THE HISTORY OF DALMATIA AND RAGUSA ;

THE USCOCs ; &c. &c.

BY

SIR J. GARDNER WILKINSON, F.R.S.

&c. &c. &c.

IN TWO VOLUMES.

VOL. I.

425302
3.7.44

LONDON :

JOHN MURRAY, ALBEMARLE STREET.

1848.

SLIKA 2. Naslovnica putopisa J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro...*

with a journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic Nations, the History of Dalmatia and Ragusa, the Uscocs etc. koji je objavljen u Londonu 1848 godine.¹⁷ Oba sveska sadržavaju više drvoreza i litografija krajobraza, arhitekture i ljudi od kojih su neke u vlastitom autorstvu. Wilkinson putujući kroz Dalmaciju ima mogućnost zabilježiti kakva je ona u razdoblju prije revolucije 1848. i prije znatnih promjena koje će je uvesti u politički život nakon 1861. U predgovoru ističe kao je Dalmacija zemlja „općenito nepoznata“ za koju želi povećati interes kroz naznake o „porijeklu ljudi, koji je naseljavaju i sa sažetkom njihove povijesti“. Dalmaciju predstavlja kao prostor na kojem su se učestalo izmjenjivale vlasti, a koji naseljavaju „Slaveni“ (*Slavonians*) čije porijeklo, religiju, jezik i običaje predstavlja u nastavku.¹⁸ Poseban interes u uvodnom poglavlju posvećuje vjerskoj strukturi stanovništva, kao i odnosu austrijskih vlasti prema pokrajini. Za Dalmatince tvrdi da su „vrlo tihi pod očinskom vlašću“, čija politika, za razliku od mletačke, ne stvara prepreke napretku. Stjecajem nesretnih okolnosti Wilkinson je sebi na vrat natovarao policijski nadzor, nakon što je u jednom društvu izjavio kako nijedna država koja sebe smatra civiliziranom u Europi ne bi smjela dozvoliti strijeljanje ljudi koji su se sukobili s vojnicima, od kojih su dvoje bili ubijeni.¹⁹

Struktura Wilkinsonova izlaganja prati slijed njegova putovanja od sjevera prema jugu, od Zadra prema Boki kotorskoj prateći obalnu liniju s povremenim izletima u unutrašnjost pokrajine. Svako poglavlje sadrži geografske informacije, povijesni pregled, kao i suvremeno gospodarsko stanje i karakteristike mjesta. Također se zanima za arheologiju, umjetnost i arhitekturu koju detaljno opisuje u dužim sekvencama. U drugom svesku putopisa donosi veliku povijest Dalmacije koju piše koristeći starije autore.²⁰

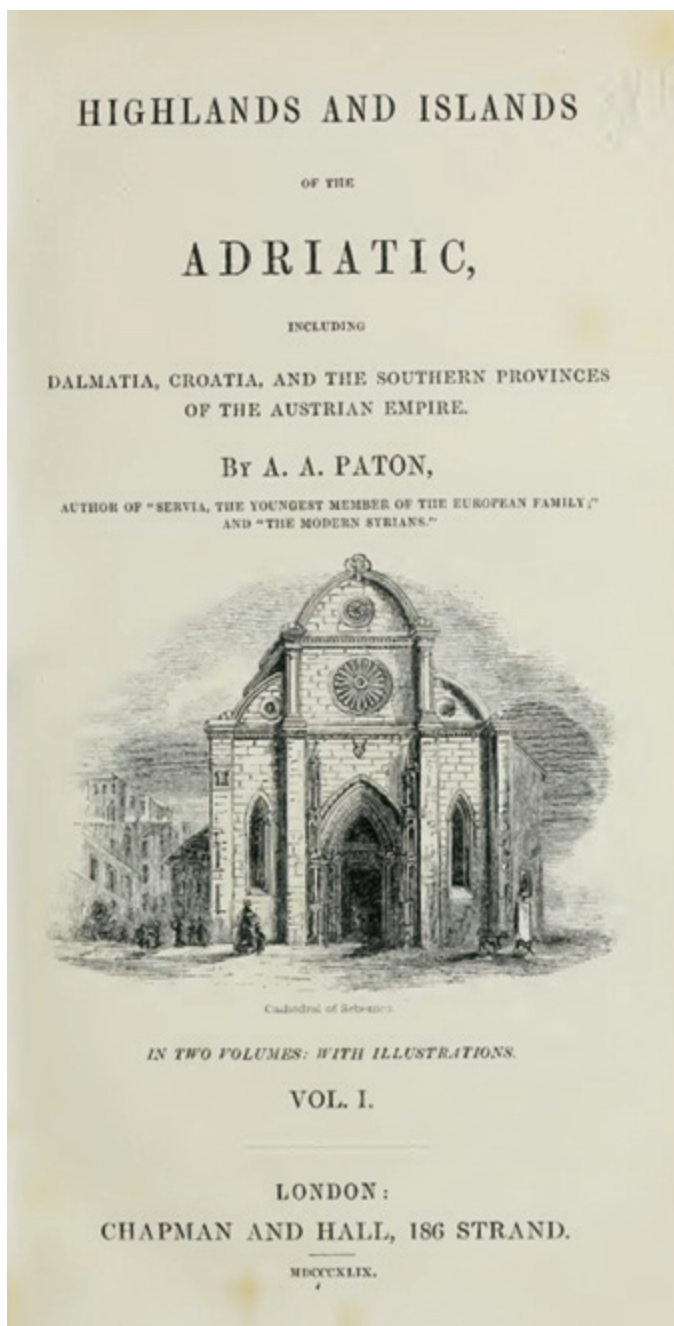
Andrew Archibald Paton (1811. – 1874.) bio je britanski pisac i diplomat, čovjek izrazito pustolovnog duha što ga je učestalo navodilo na putovanja. Putovao je u više navrata jugoistočnom Europom i Bliskim istokom zanimajući se za političke prilike, gospodarstvo i društvo, književnost i kulturu krajeva koje je obilazio. Bio je u službi više britanskih diplomatskih izaslanstava, a sam

¹⁷ John Gardner WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovina, and remarks on the Slavonic nation; the History of Dalmatia and Ragusa; the Uscocs; &c. &c.*, sv. I-II, London, 1848.

¹⁸ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, V.

¹⁹ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, 90 – 91.

²⁰ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, II, 219 – 430. Kao i kod druge dvojice putopisaca, historiografska rekonstrukcija povijesti Dalmacije i način izlaganja zahtijevali bi podrobnu analizu što nije cilj ovoga rada.

SLIKA 3. Naslovnica putopisa A. A. PATON, *Highlands and Islands...*

je od 1862. bio konzulom u Dubrovniku i Boki kotorskoj.²¹ U službi britanskog veleposlanika u Beču *Sir* Roberta Gordona putovao je Dalmacijom 1848. kako bi istražio i izvijestio o materijalnim resursima Austrijskog Carstva i posebice o austrijskim lukama na Jadranu. Kao ishod takve misije, s nešto širim prostorom koji je propitivao, nastao je putopis *Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire*, u dva sveska, objavljen u Londonu 1849.²² Kasnije je u Leipzigu 1861. objavio nešto kraću verziju ovog putopisa u sklopu monografije koja je promatrala širi prostor jugoistoka Europe.²³

Patonov pristup Dalmaciji, u sklopu šireg promatranja istočnojadranskog austrijskog prostora, prvenstveno je političke i gospodarske naravi u službi britanskih interesa koji su posljedica britanskog trgovačkog sporazuma s Austrijom iz 1838.,²⁴ tj. u vremenu kada su njihovi odnosi s carskom Rusijom bili u silaznoj putanji. Patonovo promatranje situacije u Austriji, a posebice na Jadranu, bilo je u cilju konkurencije na donjem Dunavu gdje su se ispreplitali njihovi interesi s ruskim. Putovao je Dalmacijom kroz 1846. i 1847. što je rezultiralo putopisom koji obiluje informacijama o ljudima, običajima, politici, gospodarstvu i umjetnosti.²⁵ Njegov izravan pristup i otvorenost pri komunikaciji omogućio mu je da ostvari dodatnu dimenziju upoznavanja prostora koju životopisno pretače u tekst putopisa, pogotovo kroz vrijedne etnografske opise.²⁶ Struktura njegova djela također prati slijed putovanja od sjevera prema jugu s nekoliko iznimaka gdje se podrobnije osvrće na lokalne društvene i gospodarske prilike što onda rezultira posebnim poglavljima. Paton je zainteresiran za povijesni kontekst prostora, premda ne u tolikoj mjeri kao ostala dva putnika, međutim jasno u povijesnom tijeku vidi rezultat suvremenih okolnosti. Premda nije sklon navođenju literature koju je čitao o povijesti

²¹ Juraj LOKMER, Andrew Archibald Paton: Lika i Senj u putopisu iz 1849. godine, *Senjski zbornik*, sv. 45, Senj, 2018., 355; S. WILD BIČANIĆ, *British Travellers*, 87; I. MARDEŠIĆ, Društvo i književnost dalmatinskih gradova prve polovice 19. st. u djelu engleskog putopisca A. A. Patona, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 31(21), Zadar, 1991./92., 289 – 302.

²² Andrew Archibald PATON, *Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire*, sv. I-II, London, 1849.

²³ Anderw Archibald PATON, *Researches on the Danube and the Adriatic; or, contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria*, sv. I-II, Leipzig, 1861.

²⁴ William CARGILL, *The Austrian Treaty Analyzed; and its Baneful Tendencies Exposed*, London, 1842.

²⁵ Analiza Patonova opisa političkih i gospodarskih uvjeta Dalmacije zahtijeva poseban rad, koji će se u budućnosti ostvariti.

²⁶ S. MØNNESLAND, *Dalmacija očima stranaca*, 148 – 153.

SLIKA 4. Andrew Archibald Paton

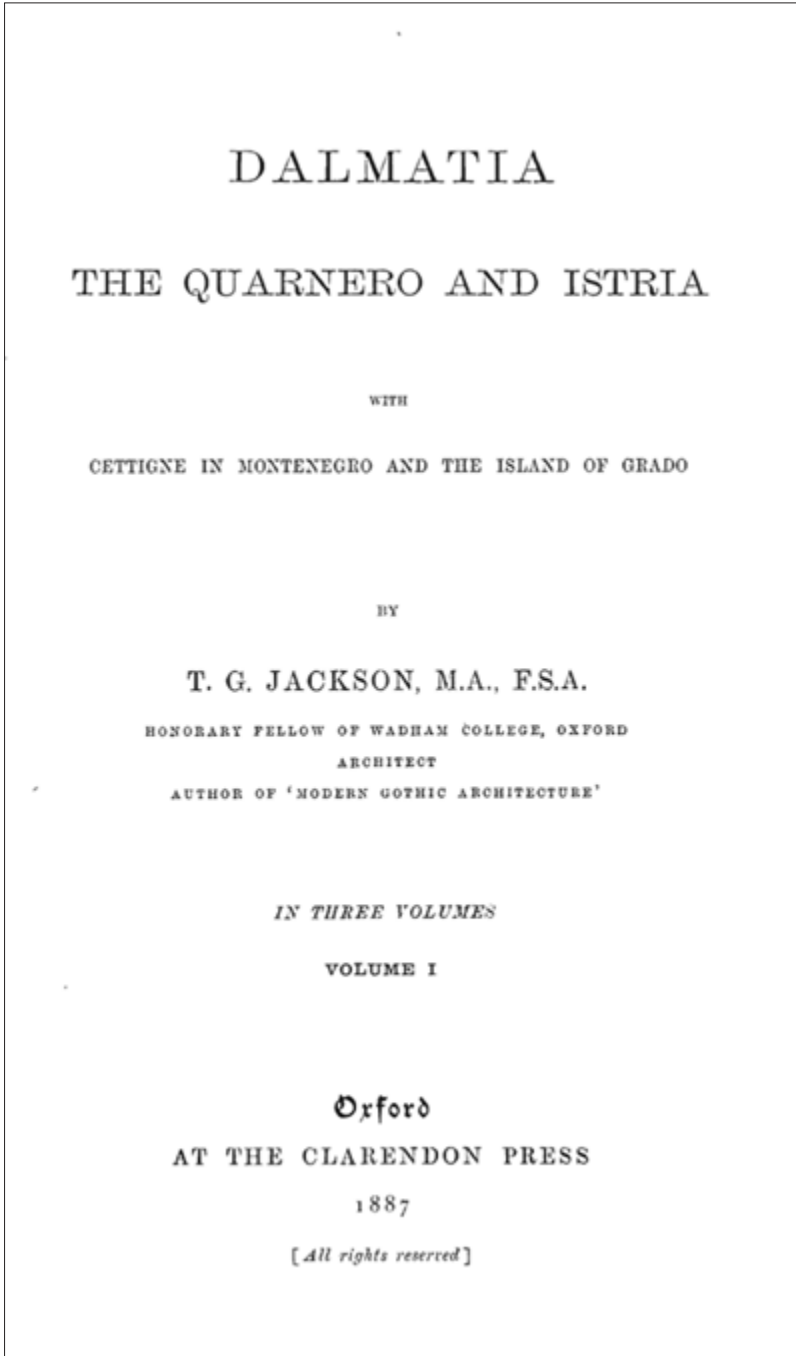
(Izvor: <https://manybooks.net/authors/patona.html>, Posjećeno 22. 12. 2023.)

Dalmacije, jasno je iz njegova izlaganja i povremenih citiranja da je na putovanje krenuo pripremljen i načitan.

Thomas Graham Jackson (1835. – 1924.) spada među najobrazovanije i najpoznatije britanske putnike u Dalmaciji 19. stoljeća. Bio je poznati britanski arhitekt, autor brojnih sveučilišnih zgrada i crkava, posebice u Oxfordu i Cambridgeu. Napisao je više knjiga iz povijesti arhitekture, među ostalima i one koje promatraju prostor jugoistočne Europe i Bliskog istoka.²⁷ Sa svojom suprugom je kroz tri godine (1882., 1884. i 1885.) putovao Dalmacijom i okolnim prostorom što je rezultiralo trosveščanim putopisom naslovljenim *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado* tiskanim 1887. u Oxfordu.²⁸ U odnosu na prethodnih dvoje putopisaca, Jackson se primarno usredotočuje na umjetnost i arhitekturu Dalmacije. Intenzivno proučavanje literature, arhivske građe, arhitekture, slikarstva, kiparstva i

²⁷ S. MØNNESLAND, *Dalmacija očima stranaca*, 258 – 269; S. WILD BIČANIĆ, *British Travellers*, 110 – 112; I. MARDEŠIĆ, *Croatian Art and Literature*, 228 – 229.

²⁸ Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, sv. I-III, Oxford, 1887.

SLIKA 5. Naslovnica putopisa T. G. JACKSON, *Dalmatia*...

SLIKA 6. Thomas Graham Jackson

(Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Graham_Jackson, Posjećeno 22. 12. 2023.)

ostalnih umjetničkih elementa na licu mjesta rezultiralo je prvom zaokruženom britanskom znanstvenom studijom koja je u konačnici otkrila britanskoj stručnoj javnosti umjetničku baštinu istočnojadranskog prostora.²⁹ Svoju naraciju obogatio je citatima i bilješkama iz kojih se uočava kako je konzultirao brojnu literaturu i izvore koji su mu omogućili stvaranje integralne slike o prostoru kojoj su samo nedostajala djela na hrvatskom jeziku.

Putopis obiluje crtežima koje je Jackson stvarao promatrajući arhitekturu i ostalu umjetničku baštinu, pa time njegov putopis zadobiva dimenzije

²⁹ Thomas Graham JACKSON, *Recollections, the Life and Travels of a Victorian Architect*, London, 2003., 190 – 192.

multimedijskog izvora za proučavanje umjetničke baštine Dalmacije. Njegov primarni interes nije ostavio zanemarenima druge poglede koje Jackson također izlaže u svojem tekstu. Primarno je to historiografska dimenzija Dalmacije u kojoj donosi povijest gradova i naselja na kopnu i otocima, a također daje i integralnu povijest Dalmacije, sve s namjerom deskripcije umjetničke baštine unutar povijesnog konteksta. Otkrivanje umjetničkih stilova od rimskog naovamo, Jackson stavlja u povijesni kontekst prostora i vremena. Sistematizacija i opis umjetnosti Dalmacije bila je njegov primarni interes unutar čega se povremeno javlja suvremeni kontekst i opažanja s putovanja. Za razliku od Patona, interes za politiku i društvo tek je marginalan, a o gospodarstvu gotovo da nema ni naznake. S obzirom na to da je u tri navrata putovao kroz Dalmaciju, struktura putopisa ne slijedi pravce kojima se kretao na pojedinom putovanju, međutim zadržava, kao i prethodnici, geografski obrazac od sjevera prema jugu s ponekim iznimkama.

DALMACIJA KAO LIMINALNI PROSTOR

Kako je Kraljevina Dalmacija na istoku izravno graničila s Otomanskim Carstvom, ona je, istovremeno, funkcionirala i kao granica koji razdvaja zapadnoeuropski kršćanski prostor od istočnoeuropskog dominantno islamskog, ne zanemarujući ni pravoslavlje koje je u Carstvu imalo status manjinske religije. Štoviše, Dalmacija je s obje strane imala obilježja graničnosti, jer je sa zapadne strane omeđena Jadranskim morem koje prirodno ograničava prostor komunikacije. Upravo je takav položaj smjestio Dalmaciju u okvire „liminalnog prostora“ ne samo u 19. stoljeću već i u prethodnim razdobljima, što je među ostalima svakako motiviralo putopisce za posjet ovom prostoru.³⁰ Premda se općenito za svaki prostor može naznačiti da je liminalan,³¹ s obzirom na to da se na njegovim krajevima nastavlja nešto „drugo(tno)“, ovdje je za Dalmaciju odlika liminalnosti svakako primjenjiva jer se ona nalazila na stjecištu obaju svjetova koji se u njoj isprepliću.³²

³⁰ O liminalnom prostoru vidjeti: Claire NORTON, Liminal Space in the Early Modern Ottoman-Habsburg Borderlands: Historiography, Ontology, Politics, u: *The Uses of Space in Early Modern History*, ur. Paul Stock, New York, 2015., 75 – 96.

³¹ Liminalni prostor predstavlja „sjecišni i prijelazni sustav uvjeta kulture i društva između neokaljanih ‘prilika’ nacije i države“, vidjeti: Andrew HAMMOND, *British Literature and the Balkans: Themes and Contexts*, Amsterdam-New York, 2010., 39.

³² Početkom 20. stoljeća, također, britanska putopisinja, piše o Dalmaciji kao susretištu Istoka i Zapada. Maude M. HOLBACH, *Dalmatia, the Land where East Meets West*, London, 1908.

Susretište Zapada i Istoka britanski putopisci detektiraju dok putuju Dalmacijom s posebnom pažnjom navodeći pojedinosti koje im signaliziraju da su zašli u prostor izvan klasične zapadne Europe. Wilkinson napominje kako je malo „krajeva Europe tako slabo poznato kao zemlje koje leže između Dunava i Grčke“, a u nastavku objašnjava povijesne okolnosti koje su spasile Dalmaciju od nadirućeg polumjeseca pripisujući, nepravедно, zasluge Mletačkoj Republici.³³ Bez obzira na to komu pripisivali zasluge za zaustavljanje turskih prodora prema zapadu, Dalmacija je britanskim putnicima evidentan prostor ispreplitanja koji vide kroz razlike u odijevanju između gradskog i ruralnog stanovništva, zatim kroz običaje i ponašanje u vrijeme crkvenih proslava i proštenja, na sajmovima i svakodnevnoj komunikaciji gdje se odaju razlike u govoru, poznavanju jezika, formama ophođenja i odjeći.³⁴ Paton navodi kako „ništa u kršćanskoj Europi nije slikovitije nego odjeća dalmatinskog seljaka koji ne nosi hlače ili okrugli šešir kao u Austriji ili Mađarskoj, već haljinu sličnu kao stari Turčin“.³⁵

Liminalni prostor Dalmacije posebno se uočava kada naši putnici krenu iz obalnih gradova prema unutrašnjosti. Tako Jackson, raspravljajući o putovanju u unutrašnjost pokrajine, detektira promjene na ljudima koji su „grublji i manje kultivirani“. Nastavlja kako su gradovi u unutrašnjosti „jadni“ gdje dominira „polu-barbarsko“ stanovništvo. Žene uspoređuje s indijanskim *squaw*, a muškarce vidi u krpama i dronjcima, ponekad polugole.³⁶ Također, naglašava razliku u arhitekturi, crkvenoj i profanoj, uočavajući orijentalne stilove kako napreduje prema unutrašnjosti. Dok u gradovima uz obalu i na otocima detektira umjetničke stilove koji se prelijevaju sa Zapada, u unutrašnjosti dominira ruralna izgradnja, a ponegdje uočava i orijentalne elemente. Sličan odnos prenosi se i na prometne uvjete i komunikaciju; dok na obali bez većih problema putnici uspijevaju uspostaviti komunikaciju na talijanskom, a ponekad i na engleskom jeziku, to postaje sve teže prema unutrašnjosti gdje je redovito jedino rješenje u angažiranju vodiča koji im je istovremeno i tumač. Ova trojica putopisaca vide Dalmaciju kao svojevrsan prijelaz sa Zapada na Istok, a ne kao jedinstvenu i kompaktnu cjelinu. Za njih je Dalmacija krajnji liminalni prostor u kojem se vide i osjećaju utjecaji kulture i civilizacije s obje strane, prostor gdje se isprepliću religije, običaji i stilovi.

³³ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, 1 – 2.

³⁴ Zanimljiv je Wilkinsonov opis sajma na Malu Gospu u Solinu, J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, 167.

³⁵ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 5.

DALMATINSKO DRUŠTVO I POLITIKA

Premda su britanski putopisci imali svoje partikularne interese kojima su posvetili više pažnje u svojim putopisima, svi su se djelomice osvrnuli na društvene i političke prilike kojima su svjedočili. U Austriji, kasnije Austro-Ugarskoj Monarhiji, vide sredstvo civilizacijskih i kulturnih utjecaja koji su Dalmaciji izrazito potrebni kako bi ona poprimila obilježja civiliziranih država i naroda. Austrija predstavlja spas za pokrajinu, kako bi ju izvukla iz teške gospodarske situaciji i zaostalosti u kojoj se nalazi. Sva trojica putopisaca u Austrijskom Carstvu vide uzornu srednjoeuropsku državu, koja po sličnom obrascu kao i britanska ima zadaću prosvjetljivanja naroda koji još nisu dostigli njihovu razinu.³⁷ Četrdesetih godina, dok putuje Dalmacijom, Wilkinson u Austriji vidi paternalističku vlast koja ne stavlja prepreke napretku, ali, istovremeno, ne uspijeva dovoljno potaknuti mjere korisne za razvoj.³⁸ Za razliku od njega, Paton, koji putuje kroz dvije godine uoči izbijanja revolucije iz 1848., vidi nedostatke „Metternichova sustava“ koji je konzervativnim vladanjem usporio razvoj kako Dalmacije tako i čitave Monarhije.³⁹ Izoštrenim diplomatskim pogledom Paton uočava nedostatke koje je takav sustav nametnuo u cijeloj Monarhiji koja se upravo u vrijeme njegova putovanja suočila s mogućnošću promjene. Za razliku od svoja dva prethodnika, Jackson putuje u vrijeme kada je parlamentarni život u Dalmaciji dosegnuo puni intenzitet, pa mu politička previranja omogućuju da se detaljnije osvrne na suvremenu situaciju. Na početku konstatira da je Austrija naslijedila pokrajinu od Venecije koja ju je ostavila zanemarenom i zapuštenom. U međuvremenu je Austrija nešto poduzela: uvela je „savršeni“ policijski sustav i suzbila hajdučiju, a putnik je slobodan putovati svugdje po Dalmaciji kao i po Engleskoj, puno sigurniji nego bi bio na jugu Italije i u Španjolskoj.⁴⁰ Jackson osamdesetih godina svjedoči intenzivnom političkom životu koji se manifestira u sukobima Narodne stranke i autonomaša oko pitanja uvođenja narodnog jezika (naziva ga ilirskim) u upravu i školstvo i oko ujedinjenja s Banskom Hrvatskom. On se zalaže za očuvanje talijanskog, koji promatra u kontekstu latinske kulture i književnosti koja je stoljećima prisutna u Dalmaciji, i smatra kako je šteta da se talijanski jezik ne zadrži uz „ilirski“ u službenoj komunikaciji. U nastavku

³⁶ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 203.

³⁷ Više o formama „prosvjetljivanja“ naroda i prenošenja znanja u Britanskom Carstvu vidjeti u: Tony BALLANTYNE, *Colonial Knowledge*, u: *The British Empire, Themes and Perspectives*, ur. Sarah Stockwell, Oxford, 2008., 177 – 197.

³⁸ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, 89.

³⁹ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, XIV.

⁴⁰ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 181 – 182.

ističe kako je jezično pitanje strancu apsurdno jer se „politika ne bi trebala uvlačiti u društvena i obrazovna pitanja“.⁴¹ Isto tako, uočava kako u Dalmaciji nema potrebe za širenjem iredentističkih ideja, gdje, za razliku od Istre, „latinski element“ iznosi samo 10 % stanovništva. Na kraju, zaključuje kako se razlike između „Latina“ i Hrvata nikad neće izbrisati (sic!), međutim ne postoji razlog zašto „ako se uzajamno poštuju ne mogu zadovoljno živjeti pod jednom vlašću kao različiti narodi Engleske, Škotske i Walesa“.⁴² Evidentno je kako su Jacksonovi pogledi rezultat vlastitih profesionalnih predrasuda, ali i britanske perspektive koja je vlastite forme vladanja smatrala prikladnim i za druge narode.

Jedna od standardnih tema koja se učestalo ponavlja kod sve trojice analiziranih putopisaca je tema Moralka i morlakizma. Fascinacija Morlacima naširoko je ušla u britansku putopisnu literaturu kroz djelo Alberta Fortisa *Viaggio in Dalmazia* koje je nakon prvog talijanskog izdanja iz 1774. bilo prevedeno na engleski jezik, a objavljeno 1778. s naslovom *Travels into Dalmatia*.⁴³ Sve troje autora poznaje Fortisovo djelo, a Jackson koristi u citiranju talijansko izdanje.⁴⁴ Premda se u vrijeme kad oni putuju Dalmacijom Europa već bila zasitila od fascinacije Morlacima i Fortisovim djelom, bilo je neizbježno da i oni dobiju mjesto u britanskim putopisima, i to na nekoliko razina. Na prvoj razini radi se o pojašnjenju njihova porijekla, vjerovanja i značenju riječi Morak, kao i tumačenju njihovih običaja u čemu se većinom oslanjaju na Fortisa,⁴⁵ sljedeća razina je fascinacija s njihovim načinom života, rada i djelovanja u suvremenim okolnostima, a na kraju tu su razmišljanja kako ih uključiti u suvremeni društveni život u Dalmaciji tog vremena, tj. kako ih modernizirati. Susresti Morlaka u zaleđu za britanske putopisce bilo je očekivano, međutim kada ih vide u gradovima pomiješane s gradskim stanovništvom, onda to pobuđuje fascinaciju suživotom, odnosom urbane i ruralne kulture, kao i podsjećanje na liminalno značenje pokrajine.⁴⁶ Jackson se učestalo referira na Morlake, posebice kad opisuje posjete unutrašnjosti Dalmacije, iz razloga što je jednim pogledom naslonjen na latinsku kulturu gradova, dok mu Morlaci uvijek pričinjavaju svojevrsni kontrast takvih umjetničkih dometa. Učestalo isticanje njihova primitivnog odijevanja, životnih uvjeta, radnih navika, burne naravi, kriminalnih sklonosti i još ponekad prisutne krvne osvete posebno se ističe kod Jacksona, no ni Wilkinson ne zaostaje previše

⁴¹ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 188.

⁴² T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 192.

⁴³ Josip BRATULIĆ, Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji, u: *Put po Dalmaciji*, ur. Josip Bratulić, Zagreb, 1984., XVIII.

⁴⁴ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 172.

⁴⁵ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, II, 294 – 295; T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 149.

⁴⁶ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 240; II, 117.

u takvoj deskripciji. Međutim, važno je naglasiti kako ne izostaju pozitivne odlike koje se povremeno ističu, a koje se tiču postojanosti u međusobnim odnosima, podupiranje obitelji i lokalne zajednice, kao i spretnosti u obavljanju svakodnevnih poslova. Posebne hvale upućuju se ženama koje su obavljale teške ratarske poslove, nosile namirnice na prodaju u gradovima i obavljale većinu kućanskih poslova uz brigu o djeci i obitelji.⁴⁷ U odnosu prema Morlacima i njihovu „moralnom, društvenom i političkom položaju“ najdalje je otišao Paton koji im je posvetio zasebno poglavlje u svojem putopisu.⁴⁸ Gotovo antropološkim pristupom analizira njihovo suvremeno stanje, opisuje njihovo vjerovanje, obiteljske odnose, ženidbu, odgajanje djece i poziciju žene u obitelji.

Ono što je zajedničko svoj trojici putopisaca jest da se ne mogu otresti fascinacije Morlacima, koji za njih predstavljaju ono Drugo, u potpunosti različito od njihovih ustaljenih normi života i ophođenja. U Morlacima vide egzotiku koja se oblikovala kroz povijesne okolnosti, a ostala je prisutna u Dalmaciji za vrijeme njihova putovanja.⁴⁹ Praktični savjeti kako poboljšati njihov život i kako ih uključiti u društvo Dalmacije proizlaze iz britanske perspektive tzv. „zamišljenog kolonijalizma“ (*imagined colonialism*) koji korespondira s njihovim sunarodnjacima koji u stvarnim kolonijama provode paternalističke ideje, privodeći „primitivne“ etnije britanskom civilizacijskom nivou.⁵⁰ Zamišljeni kolonijalizam projekcija je takvih ideja na prostor koji nije dio Britanskog Carstva, a s druge strane ne uklapa se u potpunosti u prostor kakav oni smatraju ravnopravnim njihovim idejama civilizacijskom doseg.

DALMATINSKO GOSPODARSTVO

Dolazeći iz industrijski najrazvijenije zemlje svijeta tog vremena, britanski putopisci bili su suočeni s najzaostalijom pokrajinom Austrijskog Carstva.⁵¹ Wilkinson i Jackson samo su se marginalno osvrtni na gospodarske teme

⁴⁷ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, 173 – 174, 182.

⁴⁸ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, II, 32 – 44.

⁴⁹ Najnovije interpretacije odnosa prema Morlacima i teorije o Drugome vidjeti u: Nikola MARKULIN, „Prijatelj našega naroda“. Prikazbe Drugog u dijelu *Viaggio in Dalmazia* Alberta Fortisa, *Povijesni prilozi*, sv. 38, Zagreb, 2010., 213 – 233.

⁵⁰ O konceptu „imagined colonialism“ vidjeti kod A. HAMMOND, *The Debated lands: British and American Representations of the Balkans*, Cardiff, 2007., 77 – 78.

⁵¹ Kao sličicu tako snažne usporedbe Paton je prepričao što mu je suputnik iz kočije koja je putovala za Šibenik rekao: „Dalmacija, moj gospodine, i Engleska su antipodi. U Engleskoj trinaest ljudi izrađuje jednu iglu; ovdje, jedan čovjek radi trinaest različitih poslova.“ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 15.

u trenutcima izlaganja kada bi se dotakli stanovništva i njihove djelatnosti. Wilkinson prenosi kako je administracija koja je dolazila iz drugih, razvijenijih pokrajina Carstva, gledala na zaposlenje u Dalmaciji kao na svojevrsan progon, tražeći bolje prilike uz naznaku kako je „Dalmacija austrijski Sibir“.⁵² Jackson uočava gospodarsko značenje pokrajine u pomorskom položaju i blizini Italije i Zapada, naglašavajući da je cvjetanje umjetnosti i kulture povezano s napretkom trgovine i otvaranju zapadnim utjecajima.⁵³

Najdetaljniji opis gospodarskih prilika sa savjetima za unapređenje ostavio je Paton, putnik s misijom za britanskog veleposlanika koji, kako je prethodno istaknuto, putuje dvije godine pred izbijanje „Proljeća naroda“. Više od tri desetljeća neometane austrijske vladavine nisu, prema Patonu, donijele zadovoljavajući napredak pokrajini. Premda se zakoni provode pravedno i s nepristranošću, zamjetna je nevjerojatna količina formalnosti pri svakoj proceduri što zahtijeva zapošljavanje velikog broja civila u javnim službama. Dalmacija je u carinskom sustavu koji je različit od austrijskog, s umjerenom tarifom, koja donosi skroman prihod. Glavni uvoz su „kolonijalni proizvodi“ iz Trsta, tvornički proizvodi iz Engleske i Njemačke koji se također uvoze preko Trsta, žito i stoka iz Bosne i sol sa Sicilije. Iz pokrajine se izvozi ulje, koje se najkvalitetnije proizvodi u Dubrovniku (napominje kako je obično dalmatinsko ulje loše kvalitete), zatim vino, većinom s otoka, liker iz Splita (izvozi se za Veneciju i Hrvatsku), srdele na sajam u Sinigagliju, turske kože u Trst, i manji proizvodi poput finog drva iz Korčule i badema iz Zadra. Ukupni prijavljeni uvoz iznosi četiri milijuna florina, a izvoz nepunih pet milijuna, što je prema Patonu „bijedan iznos s takvim položajem i resursima“.⁵⁴ U nastavku Paton razmatra kako treba uzeti u obzir geografski položaj Dalmacije prilikom određivanja tarifa s obzirom na činjenicu kao ona ima „dvadeset do trideset dobrih luka“ i da bi pri pisanju financijski propisa trebalo voditi brigu o njezinim pomorskim interesima. Zbog tako razvijene obale nemoguće je spriječiti krijumčarenje koje je egzistencijalno kako bi se trgovci spasili od bankrota. Paton navodi primjere kolonijalnih (rafinirani šećer, kava) i tvorničkih proizvoda (prerađeni tekstil) koji bi, uz plaćanje redovitih nameta, za trgovce bili u potpunosti neisplativi u prodaji. Također ukazuje na nepovoljni monopol na duhan i zabranu uzgoja u Dalmaciji, pored izvrsnih mogućnosti u Imotskom polju i Poljicima, pa se uvoz

⁵² J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, II, 88 – 89.

⁵³ T. G. JACKSON, *Dalmatia*, I, VIII – IX.

⁵⁴ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 307 – 309.

nizozemskog duhana iz Venecije i krijumčarenje turskog s istoka pretvara u uništavanje dalmatinskih potencijala.⁵⁵

Ako postoji zemlja u kojoj „dva i dva nisu četiri u matematici carine onda je to Dalmacija“. S ovakvom tvrdnjom Paton započinje s razradom svojeg prijedloga kako je za Dalmaciju najbolja opcija napuštanje carina i uvođenje sustava „slobodne trgovine“.⁵⁶ On konstatira kako u pokrajini ne postoji novčarsko tržište ili banka gdje bi se u sigurnim uvjetima posuđivao novac. Uvodeći takav sustav, sve bi grane gospodarstva profitirale, a istovremeno bi se novčarski sustav u Dalmaciji probudio, jer su, prema trenutnim zakonima, kamate iznad 5 % nelegalne, a stvarno tržište kapitala u Dalmaciji nije manje od 8 ili 10 %, zbog čega sve poluge nacionalnog napretka leže u rukama zelenaša.⁵⁷

Na kraju svojih gospodarskih razmatranja o pokrajini Paton konstatira da su trgovina i poljoprivreda nerazdvojivo povezani, što „svakoga tko je putovao kroz pokrajinu navodi da je slobodna trgovina najspremnija poluga blagostanja“. Iz tog razloga potrebno je izgraditi luke na obali, a on predlaže da Split, „sa svojom plemenitom lukom“, ili Solinski zaljev (*Gulf of Salona*),⁵⁸ zbog svojeg optimalnog položaja na kraju „karavanskog puta“, budu uzeti u razmatranje. Do tada je Split bio pristajalište za jedrenjake s robom iz Trsta koja se šalje u unutrašnjost, a kada bi se izgradila luka, to bi bilo od presudne važnosti za trgovce iz Sarajeva i Travnika koji bi u blizini imali važan *emporium*. Split bi se podigao na višu razinu i tako postao uvozno-izvozna luka za Dalmaciju na razini kakvoj su Trst i Rijeka bili za svoja područja. U zaključku, Paton, konstatira kako bi Dalmacija postigla puni zamah u trgovini i plovidbi potrebno je uskladiti zakone s vidljivom Božjom kreacijom i namjerom, pa bi Dalmacija umjesto austrijskog tereta postala cvjetajuća pokrajina.⁵⁹

Britanska perspektiva gospodarskih okolnosti Kraljevine Dalmacije, kako je iznose citirani putopisci, definirana je odnosom moćnog gospodarskog čimbenika prema siromašnoj austrijskoj pokrajini. Iz takvog odnosa kod putopisaca se stvara perspektiva u kojoj se zaostalost detektira u odnosu na vlastitu gospodarsku

⁵⁵ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 310 – 311.

⁵⁶ Sustav „slobodne trgovine“ (*free trade*) zasniva se na ideji uklanjanja bilo kakvih restrikcija na području trgovine i kreiranja cijena, a podrazumijeva natjecateljski okvir u kojemu se tržište „samoregulira“. Takav sustav djelomično je ostvaren u viktorijanskoj Britaniji zahvaljujući iznimnom industrijskom razvoju pri čemu je Britanija bila ovisna o snažnom izvozu, zbog čega im je bio važno da međunarodna trgovina funkcionira. U okviru tadašnje gospodarske i političke situacije u Dalmaciji ta ideja čini se besmislenom.

⁵⁷ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 312 – 313.

⁵⁸ Današnja splitska Sjeverna luka.

⁵⁹ A. A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 314.

moć, a istovremeno se nalaze izlike za takvo stanje s učestalim savjetima kako ga unaprijediti. Kako smo vidjeli, u tome je posebno aktivan Paton, čija je misija bila sadržana u detektiranju gospodarskih mogućnosti Dalmacije za potrebe britanske diplomacije, a posljedično i gospodarstva. Paton je tipični predstavnik britanske putopisne literature 19. stoljeća koji ima potrebu zagovaranja novih gospodarskih principa, preporučiti mogućnosti za razvoj i trgovinu, i time prekida s dosadašnjom putopisnom paradigmom koja je osuđivala bez racionalizacije stanja.⁶⁰ Istovremeno, on promatra prostor i gospodarstvo u skladu s britanskom gospodarskom paradigmom „slobodne trgovine“ koja je tek zaživjela u njegovoj domovini, a koja će Britansko Carstvo učiniti najmoćnijim trgovačkim čimbenikom 19. stoljeća. Koliko bi politika „slobodne trgovine“ pomogla Dalmaciji s obzirom na političke i društvene okolnosti Austrijskog Carstva i mentalitet takvog gospodarskog pristupa nikad nećemo saznati jer nije nikad ni stigla na dnevni red gospodarskih promišljanja srednjoeuropske države.

DALMATINSKA UMJETNIČKA BAŠTINA

Ako uzmemo u obzir sve teme koje izlažu britanski putopisci, onda je tema dalmatinske umjetničke baštine najobimnija. Otkrivanje umjetničkih postignuća, iskustveno i emotivno uživanje i kasnije znanstveno istraživanje, temeljne su odrednice *Grand Toura*. Kako je prethodno istaknuto, Dalmacija, koja se nalazi na rubnim putovima *Grand Toura* u razdoblju neoklasicizma, u 19. će stoljeću postati destinacija u kojoj se otkrivaju prvenstveno arhitektura, a zatim i ostala umjetnička baština koja korespondira s klasičnim europskim umjetničkim stilovima, ali istovremeno ima i vlastitih posebnosti. Bogata umjetnička baština, koja je do tada bila samo djelomično poznata unutar uskih znanstvenih krugova,⁶¹ sada je zahvaljujući britanskim putopiscima postala dostupna široj znanstvenoj, ali i općenito čitateljskoj publici koja je konzumirala putopisnu literaturu.⁶² Sva trojica putopisaca bave se deskripcijom dalmatinske umjetničke baštine, dok je Wilkinson i Jackson prezentiraju i kroz crteže.

⁶⁰ A. HAMMOND, *The Debated lands*, 89.

⁶¹ Tradicija upoznavanja i proučavanja dalmatinske umjetničke baštine u britanskoj putopisnoj literaturi postoji i tijekom prethodnih stoljeća, tako da putnici u 19. stoljeću ispred sebe već imaju „ugažen“ put koji nadograđuju svojim promišljanjima. Vidjeti, među ostalim, monografiju o Robertu Adamu koji je proučavajući Dioklecijanovu palaču potaknuo dolazak novih putnika u Dalmaciju: J. BELAMARIĆ, A. ŠVERKO (ur.), *Robert Adam*.

⁶² Marko ŠPIKIĆ, *Skriveno i vidljivo. Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 36, Zagreb, 2012., 63 – 64.

Njihova su znanja različita, ovisna o obrazovanju i vlastitim sklonostima, ali neizostavno naglašavaju pojedine spomenike koje smatraju da nadilaze lokalne umjetničke okvire i da su vrijedni opće pozornosti. Vrhunac znanstvenog pristupa svakako je postignut s Jacksonovim djelom s obzirom na njegove profesionalne predispozicije i eruditski pristup kojim je pristupio proučavanju dalmatinske umjetničke baštine.

Sustavni pristup deskripciji baštine zahtijevao je da se putopisac osvrne na poznate spomenike svojstvene mjestu u kojem je boravio. Tako da je bilo neizostavno opisati crkve i crkvenu umjetnosti, utvrđenja i gradske zidove, kao i pojedinosti koje su davale pečat pojedinim gradovima. Jedna od najobimnijih tema je svakako Dioklecijanova plača u Splitu koju su svi putnici neizostavno opisivali.⁶³ Uz klasični fizički opis podložen stručnom znanju putnika, palača je promatrana kroz aspekt starosti, ljepote i suvremenog stanja što je onda rezultiralo preporukama za konzervaciju i očuvanje.⁶⁴ Također, kao neizostavna tema umjetničke baštine, ali i slavne prošlosti, nametnuo se Dubrovnik, koji je okružen zidinama i tvrđavama, napučen crkvama i kućama, pa je fascinirao britanske putopisce. Povod je to da se istakne povijesna važnost neovisne Republike i da se istovremeno navedu znameniti Dubrovčani koji su dali svoj doprinos znanosti i umjetnosti. Kao neizostavna tema svih britanskih putnika je i pristajanje Richarda Lavljeg Srca u Dubrovniku što je obavijeno velom legenda, kao i važnost dubrovačkih karaka koje su Englezi zvali *argosy*, a spominje ih i William Shakespeare u nekoliko svojih drama.⁶⁵ Pažnja s kojom se britanski putopisci osvrću na dubrovačku povijest i umjetnost nije samo rezultat njihove fascinacije gradom već i posljedica dugotrajnih dubrovačko-britanskih kulturnih veza održavanih kroz prethodna stoljeća.⁶⁶

Otkrivanje baštine Dalmacije kroz putopise britanskih putnika čini značajan element njihova rada. Umjetnička postignuća, koja su tako bogata i heterogena što naglašavaju putopisci, upravo zahvaljujući njihovim tekstovima polako postaju vidljiva modernoj Europi. Kontekstualni okviri unutar kojih je Dalmacija pripadala u prošlosti, od Rimskog Carstva, preko raznolikih srednjovjekovnih država, Mletačke Republike pa sve do suvremene Austrije postaju izvorišta spoznaje umjetničkih stilova kojima se Dalmacija pozicionira

⁶³ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, 121 – 124; A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 232 – 240; T. G. JACKSON, *Dalmatia*, II, 17 – 32.

⁶⁴ M. ŠPIKIĆ, *Skriveno i vidljivo*, 63 – 72.

⁶⁵ J. G. WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, I, 271 – 372; A. PATON, *Highlands and Islands*, I, 107 – 199; T. G. JACKSON, *Dalmatia*, II, 286 – 385.

⁶⁶ Veselin KOSTIĆ, *Dubrovnik i Engleska 1300-1650*, Beograd, 1975.

prema zapadnoeuropskoj umjetničkoj baštini. Naravno, nisu izostali ni tragovi onih stilova koji govore o utjecajima s istoka, posebice tijekom turskih osvajanja, kao i naknadnog sustava susretišta više društvenih skupina i religija. Svi ti elementi detektirani su u obliku teksta i crteža, a preneseni zapadnoj publici kroz djela britanskih putopisaca.

DALMACIJA U BRITANSKOJ KOLONIJALNOJ PERSPEKTIVI

Vrhunac britanske putopisne literature o Dalmaciji ostvaren je tijekom 19. st. Nakon što se u prethodnim razdobljima povremeno javljaju putopisci koji ostavljaju kraće tekstove o viđenom i doživljenom, u 19. st. na vrhuncu *Grand Toura* napisani su opširni tekstovi koji otkrivaju Dalmaciju ne samo u Britaniji nego i širom zapadnog svijeta koji čita literaturu na engleskom jeziku. Na taj način, ovo, do tada marginalno područje interesa kulturne javnosti, sada je prisutno u naslovima putopisnih djela. Dalmacija nije više samo egzotični toponim na koji se može naletjeti čitajući djela ranijih putopisaca, već postaje središnjom temom njihovih voluminoznih djela. Vrhunac britanskog interesa u promatranom stoljeću posljedica je političkih i gospodarskih prilika u okvirima globalnih kretanja u kojima Britansko Carstvo djeluje kao najsnažnija svjetska sila prisutna na svim kontinentima. Razvoj industrije, iskorištavanje prirodnih bogatstava kolonija i snažna trgovačka razmjena stvorile su političku velesilu koja u globalnom okružju nadgleda politička previranja, s jednim okom usmjerenim na europski kontinent. Među ostalim točkama interesa tu se nalazi i Dalmacija, pokrajina Austrijskog Carstva, koja graniči s Otomanskim, koje je izgubilo snagu i moć kakvo je imalo u prethodnim stoljećima. U skladu s interesima, koji se ne ograničavaju samo na gospodarske i političke već uključuju znanstvene i umjetničke, britanski putnici u Dalmaciji otkrivaju granični prostor dvaju civilizacija, koji ih fascinira raznolikošću ljudi, kulture i života. Za njih, ova pokrajina nije klasična europska zemlja, premda pripada srednjoeuropskoj Monarhiji, već je liminalni prostor koji uključuje elemente Zapada i Istoka. S jedne strane kao europska regija nema tipične karakteristike kolonijalnog prostora, a s druge strane sadržava brojne elemente koji putopisce naginju na kolonijalni diskurs pri pisanju. Kako je Dalmacija samo djelomično „otkrivena“ na početku stoljeća, ona ima obilježja neistraženih „kolonijalnih“ prostora koji se ekspedicijama postepeno otvaraju istraživačima koji „krče“ put kroz nju bilježeći sve što su otkrili u skladu s vlastitim pogledom. Tako stvaraju sustav spoznaja o prostoru koji se sve više širi i poziva nove putnike da ga otkriju na vlastitim

ekspedicijama. Prostor Dalmacije, koji je do tada većinom bio dijelom putopisne „imaginacije“;⁶⁷ u 19. stoljeću postaje prostor znanstvenih i gospodarskih interesa. I dalje su prisutne teme koje su zaokupljale maštu europske publike, poput morlakizma, ali istovremeno putopisci sve više pristupaju tim temama kroz „paternalističke“ ideje privođenja primitivnih naroda suvremenim društvenim i gospodarskim tijekovima. Istovremeno, otkrivanje umjetničke baštine koja korespondira sa zapadnim stilovima putopisima daje znanstvenu dimenziju, koja se najviše manifestira kod Jacksona. Kao posebna tema, koja proizlazi iz britanskog kolonijalnog sustava, jest poboljšanje gospodarskih uvjeta zaostale pokrajine, a najviše se očituje kod Patona. Rezultat je to klasičnog kolonijalnog impulsa kojim se želi nerazvijeni prostor, promišljanjima i savjetima, staviti u svrhu kolonijalnog sustava, pa nije ni čudno da se predlaže uvođenje sustava „slobodne trgovine“.

Premda su trojica britanskih putopisaca duboko svjesni specifičnosti koje uočavaju u Dalmaciji tijekom proputovanja, oni pišu iz specifične britanske perspektive koja daje njihovim putopisima elemente kolonijalnog diskursa. „Zamišljeni kolonijalizam“, kako je takav diskurs nazvao A. Hammond, obuhvaća „niz sličnosti između postupaka i pogleda britanskih putnika na Balkanu i njihovih sunarodnjaka u kolonijalnim teritorijama“.⁶⁸ Kako su britanski putnici pripadali svijetu imperijalne moći Britanskog Carstva, oni su ujedno bili predstavnici takve kulture koja je svoje ideje neophodno projicirala na druge. Istovremeno su zbog svoje nacionalnosti, bogatstva i značaja na putovanju dobivali poseban status u očima lokalnog stanovništva koje im je s gostoprimstvom otvaralo sva vrata i ispunjavalo ponekad i nemoguće želje. Ako u domovini i nisu pripadali aristokratskim krugovima, u Dalmaciji su se svakako osjećali kao plemići. Zapušteno stanje pokrajine koje ih je podsjećalo na kolonijalne okolnosti, gostoljubivi odnos dalmatinskih domaćina, ponekad na granici s podaničkim, otvarao je britanskim putopiscima perspektivu Dalmacije kao podaničkog prostora što su ga na putovanjima otkrivali, savjetovali i u konačnici privodili svrsi. Istovremeno su u suvremenim dalmatinskim okolnostima vidjeli rezultate burne povijesti, zadivljujuće umjetničke baštine i želje za razvojem. Na kraju su upravo takvu Dalmaciju predstavili na stranicama svojih putopisa.

⁶⁷ A. HAMMOND, *The Debated lands*, 84.

⁶⁸ A. HAMMOND, *The Debated lands*, 77.

ZAKLJUČAK

Pri promatranju određenog prostora, sa svim njegovim karakteristikama, učestalo je potrebno uključiti perspektivu „neovisnog“ promatrača. Promatrajući sa strane, neopterećeni iskustvom životnog prostora, britanskih putopisci mogli su zamijetiti detalje koje će prosječnom stanovniku Dalmaciji biti nevidljivi ili nevažni. Međutim, takvi nam uvidi daju mogućnost proučavanja izvora, u ovom slučaju britanske putopisne literature, s otkrivanjem specifičnih pogleda analiziranih putnika, a ujedno i zajedničku britansku perspektivu Dalmacije u 19. stoljeću.

Analizirajući djela J. G. Wilkinsona, A. A. Patona i T. G. Jacksona koja omeđuju razdoblje od 1840-ih pa do konca 1880-ih godina, dakle oko 50 godina sredine i druge polovice stoljeća, možemo pratiti kako se Dalmacija otvara britanskoj i svjetskoj kulturnoj javnosti. Dostupnost knjige i širina čitateljske publike omogućili su je da ova, do tada mahom marginalna i nepoznata pokrajina, postane dostupna svima zainteresiranima za proučavanje ovog prostora. Sadržaj tekstova promatranih putopisaca sastoji se od širokog spektra informacija strukturiranih kroz povijesnu i njima suvremenu dimenziju. Povijesnu podlogu Dalmacije koriste da bi prikazali genezu suvremenog stanja u kojem zatiču pokrajinu, a suvremena dimenzija rezultat je njihovih partikularnih pogleda kojima objašnjavaju zatečeno stanje u pokrajini.

Na kraju, svi oni pišu s pozicije britanske kolonijalne perspektive promatrajući prostor Kraljevine Dalmacije kao europski liminalni prostor što razdvaja zapadnu od istočne civilizacije. Detektirajući odlike obaju svjetova, u Dalmaciji vide sponu s europskom kulturom i umjetnošću, a istovremeno i tragove istočnih utjecaja koji su ostali vidljivi u društvenim odnosima, kao i zbog blizine Otomanskog Carstva. Austrijsko Carstvo (kasnija Austro-Ugarska Monarhija) za putopisce ima ulogu civilizirajućeg čimbenika koji će Dalmaciju izvući iz nezavidnog gospodarskog i društvenog stanja. Britanska kolonijalna perspektiva njihovih putopisa vidljiva je u obliku „zamišljenog kolonijalizma“ koji Dalmaciju vidi kao prostor polukolonijalnih karakteristika u kojem oni s pozicija više britanske kulture mogu kvalificirano ocjenjivati, prosuđivati i davati savjete za društveno i gospodarsko unaprjeđenje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

- JACKSON, Thomas Graham, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, sv. I-III, Oxford, 1887.
- JACKSON, Thomas Graham, *Recollections, the Life and Travels of a Victorian Architect*, London, 2003.
- PATON, Andrew Archibald, *Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire*, sv. I-II, London, 1849.
- PATON, Andrew Archibald, *Researches on the Danube and the Adriatic; or, contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria*, sv. I-II, Leipzig, 1861.
- WILKINSON, John Gardner, *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovina, and remarks on the Slavonic nation; the History of Dalmatia and Ragusa; the Uscocs; &c. &c.*, sv. I-II, London, 1848.

LITERATURA:

- BALLANTYNE, Tony, Colonial Knowledge, u: *The British Empire, Themes and Perspectives*, ur. Sarah Stockwell, Oxford, 2008., 177 – 197.
- BELAMARIĆ, Joško; ŠVERKO, Ana (ur.), *Robert Adam and Diocletian's Palace in Split*, Zagreb, 2017.
- BLACK, Jeremy, *The British and the Grand Tour*, London, 2011.
- BRATANIĆ, Mateo, Britanski putnici-putopisci na istočnoj obali Jadrana do kraja 18. stoljeća, *Mogućnosti*, sv. 4/6, Split, 2003., 121 – 132.
- BRATULIĆ, Josip, Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji, *Put po Dalmaciji* (priredio Josip Bratulić), Zagreb, 1984., V – XXVII.
- CARGILL, William, *The Austrian Treaty Analyzed; and its Baneful Tendencies Exposed*, London, 1842.
- FIO, Oliver, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878.-1918.*, Zadar, 1962.
- HAMMOND, Andrew, *British Literature and the Balkans: Themes and Contexts*, Amsterdam – New York, 2010.
- HAMMOND, Andrew, *The Debated lands: British and American Representations of the Balkans*, Cardiff, 2007.
- HOLBACH, Maude M., *Dalmatia, the Land where East Meets West*, London, 1908.
- HOLLAND, Robert, *The Blue South. How the Mediterranean Shaped the British Imagination*, London, 2018.

- KOŠTIĆ, Veselin, *Dubrovnik i Engleska 1300-1650*, Beograd, 1975.
- LEVENTAL, Zdenko, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac, 1989.
- LOKMER, Juraj, Andrew Archibald Paton: Lika i Senj u putopisu z 1849. godine, *Senjski zbornik*, sv. 45, Senj, 2018., 345 – 428.
- MARDEŠIĆ, Ivo, Croatian Art and Literature in the English 19th Century Travel Books about Dalmatia, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 34-35 (24-25), Zadar, 1995. – 1996., 223 – 233.
- MARDEŠIĆ, Ivo, Društvo i književnost dalmatinskih gradova prve polovice 19. st. u djelu engleskog putopisca A. A. Patona, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 31(21), Zadar, 1991./92., 289 – 302.
- MARDEŠIĆ, Ivo, *Hrvatska/Velika Britanija: Povijest kulturnih i književnih odnosa (Croatia/Great Britain: The History of Cultural and Literary Relations)*, dvojezično izdanje, Zagreb, 1995.
- MARDEŠIĆ, Ivo, Politika i estetika kod britanski putopisaca o Dalmaciji u 19. stoljeću, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 36(26), Zadar, 1997., 155 – 167.
- MARKULIN, Nikola, „Prijatelj našega naroda“, Prikazbe Drugog u dijelu *Viaggio in Dalmazia* Alberta Fortisa, *Povijesni prilozi*, sv. 38, Zagreb, 2010., 213 – 233.
- MØNNESLAND, Svein, *Dalmacija očima stranaca=Dalmatia through foreign eyes*, Zagreb, 2011.
- NORTON, Claire, Liminal Space in the Early Modern Ottoman-Habsburg Borderlands: Historiography, Ontology, Politics, u: *The Uses of Space in Early Modern History*, ur. Paul Stock, New York, 2015., 75 – 96.
- RENDELL, Mike, *The Grand Tour*, Oxford, 2022.
- SWEET, Rosemary, *Cities and the Grand Tour. The British in Italy, c. 1690-1820*, Cambridge, 2012.
- ŠPIKIĆ, Marko, Skriveno i vidljivo. Dioklecijanova palača u britanskim putopisima druge polovice 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 36, Zagreb, 2012., 63 – 72.
- WILD BIĆANIĆ, Sonia, *British Travellers in Dalmatia 1757-1935*, Zagreb, 2006.

Mateo BRATANIĆ

THE KINGDOM OF DALMATIA IN TRAVELOGUES OF THE BRITISH TRAVELLERS IN THE 19TH CENTURY: VIEWS AND PERSPECTIVE

SUMMARY

The paper offers analyses of works authored by three British travel writers – J. G. Wilkinson, A. A. Paton, and T. G. Jackson. They travelled across the Kingdom of Dalmatia in 19th century, which resulted in comprehensive writings published immediately following their return from the journeys. The British travel literature on Dalmatia may be followed partially since the mediaeval period, and in particular as of the end of the 17th century, when Grand Tours started occurring. Throughout the 18th century, the number of the British visitors to Dalmatia increased. The culmination of the number of travellers occurred in the 19th century. The selected multi-volume works by the three representative writers offer an insight into the authors' personal viewpoints, and in the general British perspective regarding the observed area. Until then, this area had been on the margin of interest of the British and the European cultural public. Nevertheless, thanks to the analysed travelogues, it became revealed in its entirety. Interest for Dalmatia increased thanks to the fact that it is located at the meeting point between the West and the East. Travel writers have explained this by the historical context, offering however at the same time a contemporary interpretation too. For them, Dalmatia is a liminal area where influences of both cultures interweave; western styles are detected in art heritage, whereas eastern influences are visible in social manifestations of the Morlach culture. The economic profile of the area is also marked by both the historical and the contemporary states. On the one hand, this was a poor and neglected area; on the other hand, however, the favourable maritime position facilitated the improvement of the economic situation. In conclusion, the travelogues are placed into the context of the British colonial system in the discourse contained within the framework of *imagined colonialism*, where Dalmatia is ascribed characteristics of a semi-colonial world.

Keywords: Kingdom of Dalmatia, British travelogues, J. G. Wilkinson, A. A. Paton, T. G. Jackson, British colonial perspective, imagined colonialism.